

Ayşən Fazil qızı Qasımova – Mustafayeva ¹⁴
RAMİZ RÖVŞƏNİN NƏSR DİLİNDƏ MORFOLOJİ PARALELİZM ƏNƏNƏLƏRİNİN

¹⁴ Gəncə Dövlət Universiteti. Dissertant [.ayshenmuellimeqasimova@gmail.com](mailto:ayshenmuellimeqasimova@gmail.com)

POETİK MƏNZƏRƏSİ

Morfoloji paralelizm məsələsi Azərbaycan dilçiliyində geniş tədqiq olunmamışdır. Ancaq dilin qapalı sistem təşkilini və tərkibini nəzərə aldıqda təsəvvür etmək çətin deyildir ki, məsələn, sintaktik paralelizmin mövcud olduğu sistemdə morfoloji paralelizmin mövcudluğuna istisnasız baxmaq mümkün deyildir. Eyni zamanda onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dil səviyyələri spiralvari qaydada bir biri ilə daimi əlaqədədir, biri digərindən törəyir, biri digərini tamamlayır. Dil elementlərinə bu baxımdan yanaşdıqda əlbəttə ki, belə bir məntiqi nəticə hasil olur ki, eyni hadisə dil səviyyələrinin hər birində özünəməxsus şəkildə mövcuddur. Başlıca məsələ bu əlaqələrin araşdırılmasından və sistemləşdirilməsindən ibarətdir. Bununla yanaşı etiraf edilməlidir ki, sintaktik paralelizmə dair bir çox tədqiqat işləri aparılmış olsa da fonetik, leksik və eyni zamanda morfoloji paralelizm barədə aparılan araşdırmalar xeyli məhduddur. Buna baxmayaraq dil elementlərinin tədqiqi və təhlili məsələlərinə yenilik gətirilməsi məqsədi ilə aparılan araşdırmalarda morfoloji paralelizmə diqqət yetirilməsini də müşahidə etmək mümkündür. Bu baxımdan gənc tədqiqatçı Gülənbar Abbasovanın ingilis və Azərbaycan dillərində morfoloji paralelizm məsələsinə həsr olunmuş tədqiqat işi xüsusi bir maraq doğurur. Müəllif hər iki dildə morfoloji paralelizmin səciyyəvi xüsusiyyətlərini araşdıraraq ona istinad edir ki, paralelizm lingvistik bir hadisə kimi universal xarakter daşıyır və bütün dillərdə tipologiyasından asılı olmayaraq morfoloji paralellik mövcuddur. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, məqalədə Azərbaycan dili nümunələri ingilis dili tərcüməsində verildiyi üçün Azərbaycan dilinə məxsus morfoloji paralelizmin əlamətlərini ingilis dilində duymaq çətinlik yaradır. Halbuki müəllif özü də qeyd edir ki, ingilis və Azərbaycan dilləri ayrı-ayrı tipoloji quruluşa malik olduğu üçün onlarda morfoloji paralelizmi nümayiş etdirən şəkilçilərlə bağlı fərqli xüsusiyyətlər vardır [1, s.65; 2, s.115]. Paralelizmə həsr olunmuş tədqiqatlarda daha çox sintaktik paralelizmdən bəhs olunsa da bəzən morfoloji paralelizmin də mövcudluğu barədə fikir söylənilir. Məsələn, “Sintaktik paralelizm ekspressiv sintaksisin fiquru kimi” adlı bir dissertasiya işində sintaktik paralelizmin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs edilərkən cümlədaxili konstruksiyalarda maraq doğuran (raritet səciyyəvi) morfoloji paralelizmin mövcudluğuna da işarə edilir” [10, s.8].

Paralelizm məsələsinin şərhinə əlaqədar bir mənbədə E.S.Kubryakovaya istinadən göstərilir ki, morfoloji paralelizm üslubi fiqurun bir növü kimi cümlədə işlənən morfoloji elementlərin təkrarı yolu ilə formalaşır və emosional-ekspressiv mənə çalarlığı bildirir [3; 8, s.78-90]. Mənbələrdə morfoloji paralelizmin bibliya mətnlərində mövcudluğu barədə də bəhs edilir [5, s.166].

Morfoloji paralelizm də fonetik və leksik paralelizm kimi paralel komponentlər tərkibində formalaşır. Paralel komponentlər tərkibində morfoloji elementlər müvafiq qaydada təkrarlanaraq üslubi rəngarənglik yaradır ki, bu da poetizmin ifadəsi üçün başlıca stimula kimi estetik bir mənzərə əmələ gətirir. Bu qayda üzrə morfoloji poetizm, üslubi fiqur kimi dildə ifadə zənginliyi baş verməsinə xidmət edir. Morfoloji paralelizm əlbəttə ki, müasir bədii əsərlərin dili səviyyəsində qapanıb qalmır. Üslubi fiqur kimi morfoloji paralelizmdən qədim yazılı mənbələrdə də informasiyaların intensivləşdirilməsi və eyni zamanda bədiiləşdirilməsi məqamında istifadə edilmişdir. Morfoloji paralelizmin ənənələri özlüyündə zaman-zaman inkişaf edib təkmilləşərək ədəbi-bədii janrların müxtəlif növlərində işlənmişdir. Beləliklə, morfoloji paralelizm üslubi fiqur kimi həm yazılı abidələrin dilində, folklor ədəbiyyatında, eləcə də müasir dövr ədəbiyyatının bir nümunəsi kimi Ramiz Rövşənin nəsr əsərlərində işlədilərək emosionallıq, üslubi rəngarənglik və poetiklik yaradır.

Göytürk yazılı abidələrin dilində morfoloji paralelizmlərin işlədilməsi ilə poetiklik yaradılmasının özünəməxsus səciyyəvi cəhətlərinin olduğu müşahidə edilir. Abidələrin dilində morfoloji paralelizm xüsusilə, şühudi keçmiş, nəqli keçmiş, indiki zaman, qeyri-qəti gələcək zaman və şərt şəkilçili paralel komponentlərdə müşahidə edilir. Burada şühudi və nəqli keçmiş zaman formalarının xüsusilə dominantlıq təşkil etdiyi müşahidə olunur. Göytürk yazılı abidələrinin dili üçün səciyyəvi olan morfoloji paralelizmə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək mümkündür:

a) şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin paralelizmi:

“Boz bulut yarıdı, bodun üzə yağdı, Kara bulut yarıdı, kamiğ üzə yağdı, Təriğ bişdi, yaş ot ündi, yulkana, Kişikə edgü bolı, -tir” (Boz bulud yürüdü, xalqın üzərinə yağdı. Qara bulud yürüdü, hamının üstünə yağdı, taxıl (darı), yetişdi [İrk Bitik abidəsi, 81-82 (II)]*. Bu cümlədə yeddi paralel komponent vardır ki, onların özləri də mənaya və sıralanmaya görə qoşa paralelliklə səciyyələnir: Boz bulut yarıdı, -bodun üzə yağdı; Kara bulut yarıdı, -kamiğ üzə yağdı; Təriğ bişdi – yaş ot ündi- yulkana kişikə edgü bolı.

Şühudi keçmiş şəkilçili bəzi paralel konstruksiyalar isə ardıcılıq üzrə sıralanır:

“Yok çığay bodunıg kop kopardım, çığad bodunıg bay kılum, az bodunıg üküş kılum” (Yoxsul xalqı bütünlüklə topladım, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim) [Kül Tiqin abidəsi, Cənub tərəfi, 10].

Bəzi paralel konstruksiyalarda isə paralel konstruksiyaların özləri də daxili paralel kimi işlənir: “İğəri Şantun yazıka təqi sülədim, Talukaya kiçik təqmədim; Birğəri Tokuz Ərsəngə təqi sülədim, Tüputka kiçik təqmədim” (Şərqə Şandun düziünə təki qoşun çəkdim, dənizə azacıq çatmadım; cənuba Doqquz Ərsənə təki qoşun çəkdim, dənizə azacıq çatmadım) [Kül Tiqin abidəsi, Cənub tərəfi, 3].

Burada qoşa paralelizmin səciyyəvi quruluşu ondan ibarətdir ki, hər iki qoşa paralelin birinci tərəfləri şühudi keçmişin təsdiqi, ikinci tərəfi isə inkarı ilə ifadə edilir. Şühudi keçmiş şəkilçisi ilə ifadə olunan morfoloji paralelizmin rəngarəng quruluşu Göytürk abidələrinin həm səciyyəvi və həm də maraqlı tərəflərindən biridir.

b) nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin paralelizmi:

Kırk artuku yeti yolu süləmiş, yegirmi sünüs sünümüş, Tenri yarıkladık üçün illigik ilsirətmis, kağanlıgıg sıratmış, yağığ baz kılmuş, tizligik sökürmis, başlıgıg yüküntürmis. (Qırx yeddi yol qoşun çəkmiş, iyirmi döyüş döyüşmüş, tanrı yar olduğu

üçün ellini hesizləşdirmiş, xaqanını xaqansızlaşdırmış, yağını tabe etmiş, dizlini çökdürmüş, başını səcdə etdirmiş) [Kül Tiqin abidəsi, Şərq tərəfi, 15].

Buradakı bir cümlə daxilində yeddi paralel komponent ard-arda düzülərək paralel komponentlərin təşkilində iştirak edən nəqli keçmiş şəkilçilərinin təkrarlanması hesabına ahəngdarlıqla səciyyələnən poetizm yaratmışdır.

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində həmçinin bir-birini izləyən qoşa tərkibli paralellərin də işlənməsi səciyyəvi əhəmiyyət kəsb edir:

“Adıqlı toñuzlu art üzə söküşmüş ermiş. Adığın karnı yırlmış, toñuzun ağzı sınmış-tir” (Ayılı, donuzlu dağ keçidində qarşılanıbmış. Ayının qarnı yırlmış donuzun köpək dişi sınmış deyir) [İrk Bitik abidəsi, 10 (Əlyazma II)]; *“Kiçə yoruk batur erikli sünişdim. Anta sançdım. Küin kaçmış, tün tirilmiş”*. (Gecə günəş batanda döyüşdüm. Orada sancdım (döyüşdüm). Gündüz qaçmış(lar), gecə toplaşmış(lar)). [Moyun Çur abidəsi, Şərq tərəfi, 13].

c) indiki zaman şəkilçisinin paralelizmi:

“Yazı konayın, tısər türk bodun, üləsikik anta ayığ kisi ança boşğurur, ermiş. Irak ersər yab拉克 ağı birur, yağuk ersər edgü ağı birur, -tip ança başğurur ermiş”. (Düzünə (düzəngahda) yerləşdik, desə, türk xalqı, bir hissəni orada pis adamlar eləcə öyrədirmiş: uzaq isə pis hədiyyə verir, yaxın isə yaxşı hədiyyə verir, - deyib eləcə öyrədirmiş). [Kül Tiqin abidəsi, Cənub tərəfi, 7].

Buradan göründüyü kimi, indiki zaman şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan paralelizm qoşa tərkib üzrə işlənir. Eyni zamanda, həmin qoşa tərkib şərt şəkilçili variantı hesabına canlı ifadə xüsusiyyətinə malik olur.

ç) qeyri-qəti zamanın inkar formasının paralelizmi:

“İrci yanılmaz, bilgə unutmaz, ötükcü yanılmaz” (Bələdçi yanılmaz, müdrik unutmaz, məsləhətçi yanılmaz) [İrk Bitik abidəsi, (Əlyazma III), 9, 10]. Bu cümlədə bir-birini mənaca tamamlayan, emosionallıqla qüvvətləndirən, təkrarlıqla rəngarənglik yaradan və poetikləşdirən üç paralel komponent vardır. Paralel komponentlərin ardıcıl işlənməsi eyni zamanda ritorizm yaratmaq baxımından da maraq doğurur.

d) şərt şəkilçisinin paralelizmi:

“Ança sakıntım. Gözdə yaş gəlsər etdi də köñültə sıgıt gəlsər yantırı sakıntım, katıqtı sakıntım” (Eləcə düşündüm. Gözdən yaş gəlsə, ürəkdən güclü sığı gəlsə yanaraq düşündüm, möhkəmcə düşündüm). [Kül Tiqin abidəsi, Şimal tərəfi, 11]. *“Uuyka kalıp bolsar toplağaluk alp ermiş, yinçə yoğun bolsar üzgəlik alp ermiş”* (Nazik qalın olsa toplamaq igidlikdir, incə yoğun olsa üzmək (qoparmaq) igidlikdir). [Toynukuk abidəsi, I daş, 13-14].

Bu nümunələrdən göründüyü kimi qədim türk yazılı abidələrinin dilində morfoloji elementlərin paralel komponentlərdəki iştirakı təsvir edilən hadisələrin bədiiləşdirilərək poetik canlanma yaratması baxımından olduqca diqqətəlayiqdir. Qədim türk yazılı abidələrinin dili üçün səciyyəvi təsvir vasitələri kimi işlənən bu tipli üslubi fiqurlar öz ənənəsini qədim yazılı abidələrin bir nümunəsi olan “Kitabi-DədəQorqud”un dilində, həmçinin, folklor nümunələrində də davam etdirir. Morfoloji paralelizm kimi formalaşmış üslubi fiqurlar hər bir mərhələdə özünəməxsus ifadə forma və variantları ilə zənginləşir və bədii informasiyanın daha canlı ifadə edilməsini şərtləndirir. Müqayisəyə cəlb edilən Ramiz Rövşən nəsrinin ifadə və təhkiyəsində də morfoloji paralelizm yazıçı təxəyyülü və incə müşahidə qabiliyyəti sayəsində formalaşmış rəngarəng nümunələrini müşahidə etmək olur.

“Kitabi Dədə-Qorqud”un dilində morfoloji paralelizmin aşağıdakı kimi növlərinə rast gəlmək olur:

a) şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin paralelizmi:

Təhkiyə dilində şühudi keçmiş zaman şəkilçisi qədim türk yazılı bədilərinin dilində olduğu kimi “Kitabi- Dədə Qorqud”un təhkiyə dilində də özünün fəallığı ilə diqqəti cəlb edir. Şühudi keçmiş zaman şəkilçisinin fəallığı təkcə onunla bağlı deyildir ki, bu şəkilçi keçmişə aid qəti məzmun anlayışı bildirir. Bunu onunla əsaslandırmaq mümkündür ki, təhkiyə dilində bir qayda olaraq bitmiş, qətiyyətli ifadə vasitəsi kimi şühudi keçmiş zamana meyillilik daha çox üstünlük təşkil edir. Şühudi keçmiş zamanda hadisələrin qəti, konkret, dəqiq və istisnasız ifadə imkanları eyni zamanda paralel konstruksiyalara məxsus, poetizmin ifadəsi üçün daha əlverişli imkan yarada bilər. “Kitabi-DədəQorqud”un dilində şühudi keçmiş zamanla ifadə edilən paralel konstruksiyalara aid aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

“Qara polad üz qılıçlar kəsən dilini kəsdirəmədi, Qarğı cida oynadanlar ildirəmədi, Qayın oxu atdılar, kar qılamadı” [9, s.128]; *“Altı barmaq dərinliyi zəxm ilişirdi. Qara qanı şorladı, qara sağırı soğmanı dolu qan oldu. Qara başı bunaldı”* [9, s.123]; *“Ağ əllərini ardına bağladılar, qıl sicim boynuna taqdılar, ağ ətindən qara qan çıxınca döydülər”* [9, s.33]; *“Ağ çadır dikdilər, ala xalı döşədilər, ağca qoyun qırdılar, yeddi yıllıq al şərab içirdilər”* [9, s.107].

“Kitabi-DədəQorqud”un dilində digər qrammatik şəkilçilərin də paralel komponentlərdə işlənməsi ilə poetizm yaradılmasına rast gəlmək olur. Hər hansı qrammatik şəkilçinin paralel komponentlərdə iştirakı hadisələrin təsvirinə aid situasiyaları çatdırmaq məqamlarından asılı olur. Məsələn, “Kitabi-DədəQorqud”un dilində paralel konstruksiyaların işlədilməsində hadisənin nəqləmə yolu ilə çatdırılması zamanı nəqli keçmiş zaman şəkilçisinin təşkilədici əhəmiyyəti müşahidə edilir:

“A bəy baba! Dəvəcə böyümüşsən, köşəkcə ağılın yox, tapəcə böyümüşsən, darıca beyinin yox” [9, s.79]; *“Gördülər kim, ol yigit kim, baş kəsibdir, qan tökübdür, Baybörə bəyin sağ yanında oturubdur”* [9, s.54]; *“Aydır: - Nə görəyim, oğlu olan evərmış, qızı olan köçürmüş”* [9, s.57].

“Kitabi-DədəQorqud”un dilində qrammatik kateqoriya elementləri nümunəsində əmr şəklinə və hətta mənsubiyyətə aid qrammatik göstəricilərin işlədilməsinə rast gəlmək mümkündür:

“Təpəgözüün pəri anası gəlib oğlunun barmağına bir üzük keçirdi”. “Oğul, sağa ox batmasın, tənini qılıc kəsməsi” - dedi [9, s.126]; “Qında getdin, bəni yalqız qoyub canım yigit! Göz açuban gördüyüm, könül ilə sevdigim, bir yasdıqda baş qoyduğum!” [9, s.62].

Grammatik şəkilçilərin iştirakı ilə düzələn paralel konstruksiyalar folklor nümunələrində də işlənərək rəngarəng poetik çalarlıq ifadə edir. Bunların bariz nümunələrini atalar sözlərində, həmçinin bünövrəsi şifahi danışq üslubuna söykənən təhkiyə əsaslı dastan dilində də görmək mümkündür. Ancaq atalar sözləri bünövrəsində formalaşmış paralel konstruksiyalar grammatik təşkilədıcilik baxımından digər janrlardan, xüsusilə də dastan təhkiyəsindən fərqlənir. Belə ki, atalar sözlərində daha çox qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisinin, əmr forması elementlərinin, o cümlədən nəqli keçmiş şəkilçinin işlədilməsində üstünlük müşahidə edilsə, dastan dilində təhkiyənin xarakterinə uyğun grammatik elementlərin işlədilməsi diqqəti cəlb edir.

Atalar sözlərinə məxsus paralel konstruksiyalara dair özlərinin şəkilçi tərkibinə görə fərqlənən aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

a) qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi ilə:

“Bir vermə, bir də dilər, yatmağa yer də dilər” [4, s.60]; “Adamın üzünə baxarlar, halını xəbər alarlar” [4, s.22]; “Biləyi güclü olan birini yıxar, biliyi güclü olan minini yıxar” [4, s.56]; “Azar batmannan girər, misqalnan çıxar” [4, s.47]; “Azarlı tələsər, armud vaxtında yetişər” [4, s.47];

b) əmr forması elementləri ilə:

“Çağırılan yerə ərinmə, çağırılmayan yerdə görünmə” [4, s.73]; “Birini gör, fikir elə, birini gör, şükür elə” [4, s.61]; “Adımı sənə qoyum, səni yana-yana qoyum” [4, s.80]; “Bağa bax, üzüm olsun, yeməyə üzün olsun” [4, s.48].

c) nəqli keçmiş zaman şəkilçisi ilə: “Biri palçığa batıb, biri yanında yatıb” [4, s.61]; “Babam mənə kor deyib, gəlib-gedənə vur deyib” [4, s.48].

ç) indiki zaman şəkilçisi ilə:

“Bir görpü tapmır, keçə, biri su tapmır, içə” [4, s.61].

Dastanın təhkiyə dilində bundan fərqli olaraq hadisələrin təsviri ilə əlaqədar olaraq müxtəlif şəkilçilərin iştirakı ilə formalaşan morfoloji paralelizmlərdən istifadə edilir. Onu demək lazımdır ki, dastan dilində də bir qayda olaraq şühudi keçmiş şəkilçisinin iştirakı ilə düzələn paralelizmlərin işlənməsi dominantlıq təşkil edir. Dastan dilində işlənən morfoloji paralelizm nümunələrinə dair aşağıdakıları misal göstərmək olar:

a) şühudi keçmiş zaman şəkilçisi ilə:

“Qırat yel kimi əsdi, quş kimi uçdu, gədiklər keçdi, bellər aşdı, yoxuşlar çıxdı, enişlər endi, yerin damarını kəsib bir neçə gündən sonra Təkə Türkmənə çatdı” [6, s.125]; “Dəlilər üç tərəfdən özlərini vurdular dəryayı-ləşkərə. Sağdan vurdular, soldan çıxdılar, soldan vurdular, sağdan çıxdılar” [6, s.146].

b) qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi ilə:

“Hər kim Qoşabulağın suyundan içsə aşiq olar. Özünün də səsi elə güclü olar ki, nərəsindən meşədə aslanlar türkər, pələnglər tük tökər, quşlar qanad salar, dağlar-daşlar titrəyər, atlar, qatırlar dırnaq tökər” [7, s.57]; “Məscidə qoymazdılar ki, başmaq oğurlayar, Tövləyə qoymazdılar ki, quşun oğurlayar” [7, s.148].

c) şərt forması əlamətinin işlənməsi ilə:

“Küpa girib yeddinci göyə çıxsan, balıq olub dəryaya cumsan yenə də əlimdən qurtara bilməzsən” [7, s.71].

Morfoloji paralelizmin zəngin ənənələri Ramiz Rövşenin nəsr əsərlərində davam etdirilərək təsvir olunan hadisələrin ruhuna, məzmununa, obrazların daxili aləminə aid geniş bir mənzərə yaradır. Yazıçı təsvir olunan obrazların daxili aləminə nüfuz edir, bir şəxsin nümunəsində çox-çox insanların həyata baxışını, məişətini, düşüncəsini ümumiləşdirir. Bütün bunlar isə paralel konstruksiyaların poetikliyi ilə cilalandırılaraq sanki hər tərəfdən görünə bilən qəribə bir stereomənzərə yaradır. Ramiz Rövşenin işlətdiyi çoxcəhətli paralelizmlərdə istər qədim türk yazılı abidələrinə, istərsə də folklor nümunələrinə xas olan poetik təsvir vasitələrinin ən incə məqamları ümumiləşdirilir, hər bir paralel konstruksiya daxilində ənənəvi poetizmin demək olar ki, bütün detalları, hətta bütün zərrəcikləri yaradıcı sənətkar təxəyyülü ilə yeniləşdirilir və zənginləşdirilir. Ramiz Rövşenin nəsr əsərlərində bədii informasiyanın canlı ifadəsi baxımından maraq yaradan aşağıdakı kimi morfoloji paralelizm nümunələri işlədilir:

1) Sintaktik bütöv şəklindəki paralel konstruksiyalarda aparıcı üzv kimi işlənən xəbər hər bir konstruksiyada təkrarlanaraq həm ritm və ahəngdarlıq, həm də məna dolğunluğu və fikir bütövlüyü yaradır: “Həsən kişinin bu dünyada nəyi var idi? Bir kəhər atı var idi. Nəyi yox idi? Arvadı yox idi, uşaqları yox idi” [11, s.460].

2) Paralel konstruksiyalar mürəkkəb sintaktik bütövün müstəqil tərkib üzvü kimi işlənir, hər bir paralel konstruksiyada təkrar olunan aparıcı üzvlərdəki grammatik bütövün semantik mühitini canlandırır, onun rımtikliyinə rəngarəng çalarlıq gətirir: “O nə dəmdəsgahdı, Allah! O nə vurhavurdu? Tüfəng səsi, dümbək səsi, tar, qaval səsi, zurna-balaban səsi. Qazanlar pıqqıldayır, çənələr saqqıldayır. Ona pay, buna pay, o yetimə, bu yetimə, qapıdan keçənə, yoldan ötənə” [11, s.611].

3) Mürəkkəb sintaktik bütöv tərkibindəki paralel konstruksiyalarda aparıcı üzvlər dövrəvi təkrar şəklində işlənir, təsvir olunan hadisənin canlı mənzərəsi yaradılır. Burada şühudi keçmiş zaman şəkilçisi sıralanır: “Qulu çiçək çıxartdı. Kənddəki neçə-neçə uşaq da çiçək çıxartdı. Qulu tamam sağaldı, heç o çiçəyin izi-tozu da qalmadı. Ancaq kənddəki neçə-neçə uşağın sir-sifətində o çiçəkdən soraq qaldı. Qulunun başı yara tökdü. Kənddəki neçə-neçə uşağın da başı yara tökdü. Qulu tamam sağaldı, heç o yaranın izi-tozu qalmadı. Ancaq kənddəki neçə-neçə uşağın başında o keçəllikdən yara qaldı” [11, s.466].

4) Dövrəvi təkrarlar həm təsdiqdə, həm də inkarda işlədilərək təhkiyəni obrazlaşdırır, ritmikliyin və ahəngdarlığı canlandırır: “*Qayıdanlar qayıtdılar, cammatın da bir parası gözünü yoldan çəkdi. Qayıtmayanlar qayıtmadılar, qalan camaat da yavaş-yavaş başladı inanmağa ki, bu qayıtmayanlar heç bir də qayıtmayacaqlar. Bunlar da gözlərini yoldan çəkдилər*” [11, s.468].

5) Paralel komponentlərdə aparıcı üzv inkarlıqla təkrar olunur. Bu da obrazın daxili aləmindəki sarsıntılar barədəki təəssürlərə dair emosiyaları dəqiqləşdirir və konkretləşdirir: “*Əliş başa düşdü ki, bu kişiler bir də onun tək gözünə dik baxa bilməyəcəklər. Bu arvadlar bir də onun dalınca hırıldaya bilməyəcəklər, bu uşaqlar bir də onu dolaya bilməyəcəklər*” [11, s.518].

6) Paralel komponentlərdə aparıcı xəbərlər sinonim kimi işlədilərək ritmik ardıcılıq yaradır. Burada cəm şəkilçisi ilə şühədi keçmiş zaman şəkilçisi həmahəngliyi təmin edir: “*Fatmanı o pişiklərin əlindən alan tapıldı. Pəh... Güllələr atıldı, ağaclar çatıldı, qoyunlar kəsildi, qazanlar asıldı*” [11, s.611].

7) Paralel komponentlərdə aparıcı mübtəda sinonim kimi işlədilərək ritmik ardıcılıqla poetiklik yaradır. Burada yerlik hal şəkilçisi ilə mənsubiyyət şəkilçisi ritmik ardıcılığı təmin edir: “*Qaçaqqların arasında bir başı əmmaməlisi vardı; çiyində tüfəngi, belində xəncəri, altında atı*” [11, s.621].

8) Paralel komponentlərdə aparıcı müştərk təyinlər sinonim kimi işlədilərək poetiklik yaradır. Burada sifət yaranan – danı şəkilçisi ritmikliyə xidmət edir: “*Əliş sağındakı qohumları bir-bir qucaqlayıb öpürdü. Əlişin solundakı qohumlar bir-bir onu qucaqlayıb öpürdülər, deyirdilər: - qəm yemə, Əliş, iş adam başına gələr*” [11, s.501].

9) Paralel komponentlərdə yönlük hal şəkilçisi ritmik ardıcılıq yaradır: “*Oturmuşdu arabanın içində, baxırdı, böyüyə, kiçiyə; arvada-kiçiyə, itə-pişiyə, hamıya baxırdı*” [11, s.599].

10) Paralel komponentlərdə əmr şəkilçisi ardıcılığı poetizm yaradır: “*Ürəyimdə deyirəm, ver, köpəyoğlu, ver göstərim muzdur nə olan şeydir! Alnını elə odlayım ki, tüstüsü təpəndən çıxsın, kəlləni elə partladım ki, beynin qulağından pırtıdasın*” [11, s.619].

Nümunələrdən və onların qarşılaşdırma yolu ilə təhlilindən görünür ki, qədim mənbələrə məxsus morfoloji paralelizm nümunələri “Kitabi-DədəQorqud”un, o cümlədən folklor mətnlərinin dilində zəngin ənənələrə malik olmuşdur. Ramiz Rövşənin nəsr dilində həmin ənənələr vahid qəlibdə təkrar olunmur, onlar daha yeni ifadə üsulları ilə zənginləşdirilir. Odur ki, Ramiz Rövşənin nəsr dilində hadisə və situasiyaların, insanın daxili düşüncə və duyğularının, təbiət hadisələrinin və cəmiyyətdəki problemlərin canlı bir poetik mənzərəsi yaradılır.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Abbasova G. Lingno-poetik properties of suffixes that create morphological parallelism in Azerbaijan and English. // “Узбекистондо-хорижий тиллар” илмий-методик электрон журнал. № 3(22). 2018, s.64-69.
2. Abbasova G. Linguopoetic features of morphological parallelism in Azerbaijan and English Languages. Научный вестник Международного гуманитарного университета. Сер., Филология, 2018, № 34, Том 1, с. 112-115.
3. Абдулкеримова Камила Артуровна. Паралелизм как прием эмоционального синтаксиса. (На материале англоязычной прозы. Махачкала, 2017: www.bibliofond.ru/view.aspx.
4. Atalar sözü. Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004, 264 s. s.60.
5. Десницкий А.С. Характер и функции параллелизма в библейских текстах. Автореф.дис.канд.филол.наук. Москва, 2010, 37 с.
6. “Koroğlu” dastanı. Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1959, s. 510 s.
7. “Koroğlu” dastanı. Bakı, Lider nəşriyyat, 2005, 552 s.
8. Кубрякова Е.С. О типах морфологической членности квазиморфем и маркерах. // Вопросы языкознания, 1970, № 2, с. 78-90.
9. “Kitabi-DədəQorqud”. Öndər nəşriyyat, 2004, s. 376.
10. Новинкова Т.В. Синтаксический параллелизм как фигура экспрессивного синтаксиса. Автореф.дис.канд.филол.наук, Москва, 1992, 21 с.
11. Ramiz R. Nəfəs, Kitablar kitabı. Bakı, Qanun nəşr., 2006, 726 s.

Açar sözlər: *morfologiya, paralelizm, tipologiya, ritm, poetika*

Ключевые слова: *морфология, параллелизм, типология, ритм, поэтика*

Key words: *morphology, parallelism, typology, rhythm, poetics*

Ramiz Rövşənin nəsr dilində morfoloji paralelizm ənənələrinin poetik mənzərəsi

Xülasə

Azərbaycan dilində morfoloji paralelizm və onun vasitəsi ilə baş verən poetizm məsələləri demək olar ki, geniş bir tədqiqat obyektini kimi təhlil edilməmişdir. Bununla belə, fonetik, leksik və sintaktik paralelizmdə olduğu kimi morfoloji paralelizmin də özünəməxsus ifadə formaları və üsulları mövcuddur. Morfoloji elementlər poetizm yaratmaq baxımından xüsusi bir məna ilə səciyyələnmədiyinə baxmayaraq onların paralel komponentlər tərkibində təkrarlıqla işlədilməsi cümlələrdə, sintaktik bütövlərdə, həmçinin mətnə ritorizm, ritm və ahəngdarlıq yaradır. Morfoloji paralelizmə məxsus bu tipli keyfiyyətlər onların vasitəsi ilə poetik bir canlandırma yaradılmasını səciyyələndirir. Morfoloji elementlərin paralel komponentlərdə işlədilməsi prinsip etibarlı ilə müasir olmayıb qədim ənənələrə malik bir təsvir üsulundan ibarətdir. Bu mənada morfoloji elementlərin paralel konstruksiyalar tərkibində işlədilməsinə dair qədim türk mənbələrində, o cümlədən digər yazılı nümunələrdə olduqca zəngin materiallar mövcuddur. Morfoloji paralelizmlər paralel sintaktik konstruksiyalar daxilində işləndiyi üçün onlar funksional baxımdan universal səciyyəlidir və tipologiyasından asılı olmayaraq ayrı-ayrı dillərdə özünəməxsus ifadə vasitələrinə malikdir. Morfoloji paralelizm paralel komponentlərdə bədii informasiyaların canlı ifadəsinə xidmət edir. Eyni zamanda onların vasitəsi ilə mətnə ritm və ahəngdarlıq yaradılır. Bədii mətnə üslubi fiqur kimi işlədilən morfoloji paralelizm eyni zamanda poetikliyin təəcəssümü kimi səciyyələnir. Üslubi fiqur səviyyəsindəki morfoloji paralelizmin zəngin ənənələrindən Ramiz Rövşənin nəsr dilində geniş bir poetik mənzərə yaradılması vasitəsi kimi istifadə olunur.

The traditions of morphological parallelism in the prose language of Ramiz Rovshan's poetic landscape

Summary

Morphological parallelism in the Azerbaijani language and the issues of poeticism occurring through it have hardly been analyzed as a broad research object. However, morphological parallelism, like phonetic, lexical and syntactic parallelism, has its own forms and methods of expression. Despite the fact that morphological elements are not characterized by a special meaning in terms of creating poeticism, their repeated use in parallel components creates rhetoric, rhythm and harmony in sentences, syntactic units, as well as in the text. Such qualities of morphological parallelism characterize the creation of a poetic animation through them. The use of morphological elements in parallel components is basically not modern, but a method of description with ancient traditions. In this sense, there are very rich materials on the use of morphological elements in parallel constructions in ancient Turkish sources, including other written examples. Since morphological parallelisms are developed within parallel syntactic constructions, they are functionally universal and have unique means of expression in individual languages, regardless of their typology. Morphological parallelism serves the vivid expression of artistic information in parallel components. At the same time, they create rhythm and harmony in the text. Morphological parallelism, which is used as a stylistic figure in the literary text, is also characterized as an embodiment of poetics. The rich traditions of morphological parallelism at the level of stylistic figures are used as a means of creating a wide poetic landscape in the prose language of Ramiz Rovshan.

Традиции морфологического параллелизма в прозаическом языке Рамиза Ровшана

Резюме

Морфологический параллелизм в азербайджанском языке и возникающие через него вопросы поэтизма вряд ли анализировались как широкий объект исследования. Однако морфологический параллелизм, как и фонетический, лексический и синтаксический параллелизм, имеет свои формы и способы выражения. Несмотря на то, что морфологические элементы не характеризуются особым значением с точки зрения создания поэтизма, их многократное использование в параллельных компонентах создает риторику, ритм и гармонию в предложениях, синтаксических единицах, а также в тексте. Такие качества морфологического параллелизма характеризуют создание посредством них поэтического оживления. Использование морфологических элементов в параллельных компонентах – это в основном не современный, а метод описания с древними традициями. В этом смысле в древнетурецких источниках имеются весьма богатые материалы по употреблению морфологических элементов в параллельных конструкциях, в том числе и в других письменных примерах. Поскольку морфологические параллелизмы развиваются внутри параллельных синтаксических конструкций, они функционально универсальны и обладают уникальными средствами выражения в отдельных языках независимо от их типологии. Морфологический параллелизм служит яркому выражению художественной информации в параллельных компонентах. В то же время они создают в тексте ритм и гармонию. Морфологический параллелизм, используемый в художественном тексте как стилистическая фигура, характеризуется и как воплощение поэтики. Богатые традиции морфологического параллелизма на уровне стилистических фигур используются как средство создания широкого поэтического пейзажа на языке прозы Рамиза Ровшана.

RƏYÇİ: dos. L.Ələjbərova